

Наскільки головне польське командування підпорядкувало собі всі помисли і всю сутність членів «Р.О.В.» видно з того, що Гошитська — ад'ютант «Р.О.В.», відчуючи після арешту загибель і крах планів своєї організації, наказала члену «Р.О.В.» Чернецю де Марже, який перебував в одній з нею камері, «іменем Пілсудського» задушити її. Коли ж Чернець де Марже відмовився, Гошитська зневажливо назвала його боягузом.

З ліквідацією такої могутньої підпільної мережі ворожої нам організації польського командування і при наявності певною мірою знешкодженого тилу Радянська Україна перед самим початком петлюрівсько-польської інтервенції дістала можливість спокійніше чекати події, що називали.

(Далі буде)

Н. А. Шип (Київ)

Культурно-національне питання на Україні у XIX ст.

Розглядаються причини виникнення і загострення культурно-національного питання на Україні, рух інтелігенції за його розв'язання у XIX ст.

У зв'язку із зростаючою соціальною активністю мас посилюється інтерес до історії міжнародних відносин. Висвітлення її стає надзвичайно актуальним не лише з науково-пізнавальної точки зору, а й через необхідність виявлення історичного коріння нинішніх проблем у цій галузі та пошуку шляхів їх розв'язання. «Національне питання», — писав В. І. Ленін, — явище *світове*¹. Та воно не вічне. Самі нації, як історична спільність людей, є неминучим продуктом буржуазної епохи. «В усьому світі, — відзначав, зокрема, Володимир Ілліч, — епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами»². У той період в національному питанні розвивалися дві тенденції: 1 — ломка національної замкнутості не лише в матеріальному, а й у духовному виробництві, 2 — боротьба за національний розвиток і культурний прогрес, створення держави³. Безумовно, ці тенденції проявилися і на Україні, набравши специфічних рис внаслідок своєрідності місцевих історичних обставин. На перешкоді територіальній єдності українських земель були державні кордони, що їх встановили Австро-Угорська і Російська імперії.

Самодержавство керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональних держав — встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації. Ідеї панрусизму в державній політиці почали визрівати ще у часи Катерини II — німкені за походженням, яка за всяку ціну хотіла стати справжньою росіяною (писала російською мовою, щоправда, без дотримання граматичних правил, добре знала народні повір'я, звичаї тощо). Посідаючи російський престол, цариця хотіла піднести міжнародний авторитет росіян і заявляла, що вони перебувають на тому ж історичному рівні, що й всі інші європейські народи. Державні діячі наступних часів насаджували ідею

¹ Ленін В. І. Тези реферату в національному питанні // Повне зібр. творів. — Т. 24. — С. 369.

² Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Там же. — Т. 25. — С. 246.

³ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 4. — С. 413; Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 25. — С. 247.

абсолютного російського народного духу в усій імперії⁴. Практично втілювалася у життя так звана теорія офіційної народності С. С. Уварова, заснована на тріаді «православ'я, самодержавство і народність», яка стала символом реакційного напрямку внутрішньої політики царизму щодо розвитку культури народів, які населяли Російську імперію. Навчання у школах Лівобережжя і Слобожанщини здійснювалося російською мовою. Русифікаторська політика, особливо в галузі освіти, посилилася після придушення польського визвольного повстання 1830 р. Вона проводилася з метою обмеження впливу польського дворянства на Правобережній Україні⁵.

Безумовно, одним з репресивних актів у цьому плані стала резолюція зборів Державної ради, де йшлося «про посилення російської мови в училищах західних губерній»⁶. Цим рішенням передбачалося також зробити більш зручним імперське управління. Таким чином, українська мова як одна з основоположних національних ознак витіснялася з навчальних закладів і адміністративних установ. Штучне обмеження її функціонування суперечило об'єктивному процесу консолідації, який відбувався в ході поступового подолання феодальної замкнутості, розширення ринкових зв'язків, зростання міст за рахунок припливу до них сільського населення. На цій основі відбувалося усвідомлення українцями спільності своїх соціально-економічних, політичних і культурних інтересів, яке найвиразніше виявилось у формуванні нової української літератури з чіткими рисами національної своєрідності. Характерною ознакою тогочасного літературного життя стало паралельне вживання української і російської мов. Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, Т. Шевченко та інші українські діячі, які писали свої твори і російською мовою, органічно увійшли в російську культуру. Традиція двомовності, що склалася у першій половині XIX ст., зумовлювалася не лише дискримінацією української мови з боку царського уряду. Вихід українських діячів на загальноросійську арену не означав приниження ними своєї рідної культури. Українські письменники намагалися російською мовою донести до всеросійського читача відомості про історію, культуру, побут свого народу⁷.

В українській історіографії це явище дістало неоднозначну оцінку. Є. Гребінку, Г. Квітку-Основ'яненка й інших письменників звинувачували у патріотичних почуттях до Росії, що нібито не в'язалося з їхньою полум'яною любов'ю до України⁸. І, навпаки, наприклад, щира любов Т. Г. Шевченка до українського народу кваліфікувалася як визнання поетом його винятковості. Об'єктивно у культурно-національному русі великий Кобзар зайняв чільне місце як революційний демократ і патріот своєї батьківщини. Його життєві й мистецькі позиції визначалися прагненням полегшити долю пригноблених співвітчизників. Українофільство Т. Шевченка поєднувалося з великою любов'ю до всіх братів-слов'ян. Співець українського народу не пропагував національної замкнутості. Глибоке розуміння загальнолюдського змісту культури поет передав невідгадливими словами «...І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь», що стали афоризмом.

До культурно-національної діяльності прилучалася переважно інтелігенція, національні почуття якої завдяки освіченості, природно, посилювалися. Багато діячів надавали великого значення формуванню національної свідомості у своїх співвітчизників, глибоко розуміючи,

⁴ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 915, арк. 37—38 (далі — ЦДІА УРСР).

⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 229.

⁶ Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. — К., 1961. — С. 187—188.

⁷ Історія української літератури: У 2-х т. — К., 1987. — Т. 1. — С. 154—155.

⁸ Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст. — К., 1918. — Ч. 1. — С. 22, 24.

що обізнаність з історичним складом, походженням основних рис, прикмет — того неодмінного, характерного, що відрізняє дану спільність людей від інших — сприяє встановленню органічно-психологічного зв'язку індивіда з усією нацією. У середині XIX ст. історична свідомість українців формувалася, зокрема, під впливом «Истории Малороссии» М. А. Маркевича. У цей автор по-новому підійшов до висвітлення національно-визвольної боротьби народних мас у другій половині XVII ст. М. А. Маркевич уперше в українській історіографії звернув увагу на соціальну несправедливість, що викликала незадоволення у рядових козаків і селян, а також на вкрай важке становище України, яка раніше була незалежною, а тепер стояла на краю загибелі⁹. Описуючи визвольну боротьбу народних мас під проводом К. Косинського, С. Наливайка, Б. Хмельницького, історик виступав за право України на самостійний розвиток. Отже, Маркевич схвалював дії українських гетьманів, спрямовані на забезпечення умов дальшого соціально-економічного і культурного поступу своєї батьківщини, висунувши, таким чином, альтернативу офіційним концепціям М. М. Карамзіна, М. П. Погодіна, М. Г. Устрялова, які заперечували сам факт існування українського народу.

На противагу їхнім твердженням українська інтелігенція доводила культурну самобутність українців. І робилося це не у формі політичних виступів, а шляхом національного самовиявлення у науковій і культурній сферах. Розвиток образотворчого, театального й музичного мистецтва, видання збірок українських народних пісень М. О. Максимовичем та Й. М. Бодянським — якнайкраще свідчення того, що українська культура, незважаючи на утиски з боку царизму, не зазнала занепаду¹⁰. Плідно працюючи на ниві культурно-національного відродження, дворянська інтелігенція сприяла пробудженню у народі почуття самоповаги, свого національного «я». Проте вона не висунула таких масштабних завдань, які б могли привести в рух широкі верстви населення для досягнення незалежності України. Станові привілеї дворянства, з одного боку, і безправ'я народу — з іншого — перешкоджали згуртуванню сил у їх боротьбі за національні права. Відсутність спільної платформи національної боротьби випливала із соціально-економічної нерівності у суспільстві. Для підтвердження цієї думки не будемо вдаватися до традиційного цитування класиків, а звернемося до міркувань невідомого автора, записки якого було опубліковано у 1873 р. Виходячи з власних спостережень повсякденного народного життя, він пояснював, що у такому благодатному краї селянин бідний тому, що був багатий поміщик; нерозвинутий тому, що той, на кого він працював, не покладаючи рук, зовсім не дбав про нього. Селянин відрізнявся від дворянина, на його думку, тим, що перший одержав від природи право працювати без насолоди, а другий — право насолоджуватися без праці¹¹. Наблизити ці полярні соціальні категорії на національному ґрунті, не розв'язавши соціально-економічні проблеми, було неможливо, та ніхто і не ставив такого завдання.

Період після скасування кріпацтва позначився помітним поживленням у політичному, громадському й культурному житті. Представники науково-педагогічної інтелігенції, письменники, лікарі тощо у культурно-національному русі почали виступати не поодинці, а згуртовано. Їхня діяльність, на відміну від попередньої спорадичної, набирала систематичного характеру. Відсутність демократичних свобод у Росії змушувала інтелігенцію об'єднуватися у напівлегальні грома-

⁹ Маркевич Н. История Малороссии: У 5-ти т.— М., 1842.— Т. 1.— С. 144—145; Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич.— Л., 1987.— С. 145.

¹⁰ Історія Української РСР: У 8-ми т. 10-ти кн.— К., 1978.— Т. 3.— С. 214, 216, 225, 227.

¹¹ Из записок украинца (1862).— Киев, 1873.— С. 20.

ди, які в 60-х роках виникли у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах. Громадівці організовували недільні школи, видавали популярні брошури українською мовою (лише за 8 місяців 1861 р. їх було розповсюджено більш як 12 тис. примірників), займалися вивченням історії та етнографії України, складанням українсько-російського словника. Як свідчив один з активістів київської громади історик В. Б. Антонович, сама назва «громада» не означала якогось згуртованого товариства, а вживалася як збірне поняття до всіх осіб, що їх об'єднувала турбота про розвиток освіти, української культури, мови, літератури.

Культурницька діяльність громад викликала незадоволення з боку урядових кіл Росії, оскільки видання книжок та викладання українською мовою у недільних школах означало зміцнення національних основ духовного життя суспільства. Для представників же польської шляхти процес формування української нації і утвердження її рідної мови на території Правобережної України означав ще й падіння католицького універсалізму, підриг панування латині. Ярлик «сепаратисти» українським діячам першими почепили поляки, звинувачуючи їх у намаганні розірвати зв'язки з «історичною Польщею»¹². Крім того, вони безпідставно звинувачували українських письменників і громадських діячів у зловмисних намірах проти царського уряду з метою викликати в останнього роздратування посиленням національного руху на Україні¹³. Російське самодержавство боялося не лише відосблиення української мови і літератури від російської, а й демократичних тенденцій, що їх поширювали громадівці. Почався відкритий наступ на національні права. В 1862 р. було закрито недільні школи. Роком пізніше царський уряд заборонив друкування науково-популярних і релігійних книжок українською мовою (циркуляр міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва).

Дехто з громадівців, втративши можливість займатися легальною культурно-освітньою роботою, здав свої позиції, інші — продовжували діяльність у рамках законності, ще інші — не скорилися перед утисками і шукали виходу в політичній боротьбі.

Саме цей аспект громадівського руху залишається досі слабо вивченим. Треба визнати, що частково тут далася взнаки кон'юнктура, небажання істориків порушувати проблеми національного розвитку України в складі Російської держави. Крім того, на деяких історичних осіб було накладене негласне табу. Однак не лише з ідейних міркувань обходили мовчанкою цю важливу суспільно-політичну проблему дослідники. Для її ґрунтовного і всебічного висвітлення ще треба провести копітку джерелознавчу роботу. Зокрема, відомо, що частина громадівців перебувала осторонь політичної діяльності, займаючись культурницькими справами, інші — закликали до радикальних дій, до боротьби за соціально-економічні права, обходячи національні, а дехто намагався розпалити національну ворожнечу¹⁴.

Таким чином, на сучасному етапі розробки даної теми можна порушити питання про політизований характер діяльності громадівських об'єднань. Дійти такого висновку дають можливість свідчення одного з громадівців — В. Синьогуба. (Щоправда, його пояснення мають суперечливий характер. Проте дослідники знають, що у слідчих документах досить часто трапляються плутані повідомлення, часом на догоду слідчим свідомо спрощувані або, навпаки, подані згущеними фарбами. Було б неправильним, аналізуючи дане явище, не брати їх до уваги.

¹² Див.: Костомаров Н. И. «Украинский сепаратизм»: (Неизвестные запрещенные страницы) / Введение, редакция и примечания проф. Ю. Г. Оксмана. — Одеса, 1921. — С. 11.

¹³ Див.: Там же. — С. 13—14.

¹⁴ Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. — К., 1974. — С. 112, 179.

Вони дають поштовх творчому пошукові і будуть доповнюватися з часом новими відомостями.) На допиті у Переяславській в'язниці він повідомив, що громадівці визнавали єдність росіян та українців і вважали, що Україна не повинна й гадки мати про свою самостійність. Можливо, це було сказано з метою зменшення провини за власну діяльність, бо іншим разом він же розповідав слідчому, що громада ставила своєю метою об'єднання слов'янських племен сербів, болгар, росіян, малоросів і поляків та забезпечення незалежності України. В. Синьогуб повідомив також, що серед громадівців не було єдності у виборі шляхів для досягнення мети. Сам він, зокрема, «бажав революції і безпорядків і розповсюдження письменності використовував для прикриття своїх справжніх цілей», а П. Чубинський, наприклад, пропонував мирний, безнасильний шлях боротьби¹⁵.

Як відомо, ідею створення слов'янської федерації, про яку згадав Синьогуб, розвивали перші дворянські революціонери-декабристи й кирило-мефодіївці. Таким чином, простежується наступність у розвитку національно-політичної думки. В другій половині XIX ст. вона набула широкого звучання у працях активного громадівського діяча, науковця і публіциста М. П. Драгоманова, який вважав, що в політичному відношенні українці мають прагнути до створення «вільної спілки рівних громад» та «прямувати до волі краюї і громадської в купі з усіма іншими країнами і громадами». От через це, писав, зокрема, М. Драгоманов, «українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними і федеральними...»¹⁶. На думку М. Драгоманова, до 1863 р. централізм у Росії був більше державним, ніж національним. Однак після польського повстання 1863 р. він набрав не специфічно російських рис, а наближався до європейської державної політики. «Чому ми не мусимо й не можемо робити того в Польщі, що Франція робить в Альзасі, а Пруссія в Познані?»¹⁷ Перешкодити централізаторській політиці царизму на Україні, вважав він, могла б місцева політико-адміністративна влада, якою колись являлася гетьманщина (скасована у 1764 р.). Проте, зауважував М. Драгоманов, народні маси (козаки, міщани, частина духовенства) не підтримували автономістичних тенденцій старшини. Настрій і почуття українців з приводу ліквідації Запорізької Січі відбилися у народних піснях, де відчувається біль не за втраченою автономією, а з приводу того, що землі потрапили у власність багатіїв, тобто звучить не національний, а соціальний мотив¹⁸.

М. Драгоманов вніс вагомий внесок у розвиток теорії з національного питання хоча б уже через те, що він виступав за розширення прав особистості, свободу друку, зборів, товариств тощо, вважаючи їх передумовою вирішення національних проблем¹⁹. М. Драгоманов мав цілком самостійний погляд на національно-політичні і культурницькі проблеми, що їх поставила історія перед українським народом. Його точка зору зводилася до єдності національно-культурного і національно-політичного аспектів українського руху, хоча у такому непростому питанні, як відокремлення України від Росії, він не був переконаний і послідовним через відсутність реальної основи для його здійснення. Шлях до емансипації українського народу він вбачав у піднесенні почуття його власної гідності, культурних заходах і поступовій радикалізації політичної боротьби мас.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 473, оп. 1, спр. 20, арк. 98 зв., 210—212.

¹⁶ Громада: Українська збірка, впорядкована Мих. Драгомановим.— Женева, 1878.— С. 86.

¹⁷ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу.— К., 1913.— С. 116.

¹⁸ Там же.— С. 117.

¹⁹ Там же.— С. 136.

Здійснений царським урядом у 1876 р. дальший крок до звуження сфери функціонування української мови загострив культурно-національну проблему. Цей зловісний акт викликав обурення української інтелігенції, зокрема й М. Драгоманова, який, будучи з 1876 р. в еміграції, мав можливість відкрито висловити своє ставлення до подій, що відбувалися на його батьківщині. У доповіді на Міжнародному літературному конгресі в Парижі (1878 р.) М. Драгоманов порушив українське питання, привернувши увагу європейської громадськості до таких діячів, як Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, а також затаврував політику царського уряду щодо українського друкованого слова. У 1881 р. він виступав на Віденському конгресі журналістів й порушив ті ж самі питання²⁰. Водночас у збірнику «Громада», що видавався ним у Женеві і нелегально переправлявся на Україну, він звертав увагу на пасивність окремих культурних діячів, які не намагалися протидіяти утискам самодержавства і не виявляли принциповості та наполегливості у боротьбі за національні права українського народу. Заради об'єктивності, писав М. Драгоманов, слід відзначити, що указом 1863 р. заборонялося видавати тільки науково-популярні книжки і що він не стосувався всіх інших напрямів розвитку української літератури. «То чому ж,— запитував він,— Костомаров друкував «Мазепу», «Богдана Хмельницького» не українською, а російською мовою?»²¹. Чому жоден український учений не видав наукової праці в ті часи? Дали М. Драгоманов згадав закон 1865 р., який відкривав можливість обминути попередню цензуру, друкуючи у Москві й Петербурзі книжки обсягом до 10 друкованих аркушів. То чому ж жоден український письменник не спробував «скористуватися тим законом і поставити навіть адміністративну заборону 1863 року перед судом, котрий в ті часи держав себе досить незалежно і пропускав не раз такі книжки, котрі цензори хотіли задержати...»²².

Наслідком згаданих дискримінаційних заходів було скорочення кількості друкованої продукції, що видавалася українською мовою в Росії: у 1864 р.— 12 книжок і брошур, 1865— 5, 1866— жодною, у наступні три роки— по 2 книжки, у 1870 р.— 5. На Україні ж з 1863 р. по 1872 р. вийшла лише одна книжка українською мовою²³.

У скрутному становищі перебувала й періодична преса. Намагання діячів української культури організувати стабільне видання періодики на національній основі наштовхувалося на протидію самодержавства. Виникла ідея видавати «літературні додатки» до російських журналів українською мовою. Однак особливих успіхів досягнуто при цьому не було. Щоправда, в 1841 р. у Петербурзі вийшов альманах «Ластівка». У ньому було вміщено твори Т. Г. Шевченка, а також деякі перлини українського фольклору. Альманах відіграв важливу роль в активізації літературно-громадських і культурних процесів на Україні. І так тривало до кінця ХІХ ст.— українські літератори задовольняли публікаторські потреби, видаючи альманахи і збірники: у Києві в 1883 р.— «Радугу», у 1886 р.— «Степ. Херсонський белетристичний збірник»; у Харкові— «Складку. Альманах року божого 1887-го. № 1. Спорудив Вл. Александров» та ін.²⁴ У 1861—1862 рр. громадіви видавали у Петербурзі журнал «Основа», який у національному питанні переважно пропагував культурницький рух²⁵.

Ознайомлення з матеріалами, вміщеними у тогочасних періодич-

²⁰ Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (2 половина ХІХ ст.).— К., 1971.— С. 188—189.

²¹ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу.— С. 124.

²² Там же.— С. 59.

²³ Книга і друкарство на Україні.— К., 1965.— С. 134.

²⁴ Історія української дожовтневої журналістики.— Львів, 1983.— С. 279—283.

²⁵ Волощенко А. К. Назв. праця.— С. 113.

них виданнях, дає можливість скласти уявлення про політичну й духовну атмосферу, що панувала у ті, більш ніж вікової давності, часи на Україні. Стрижневими у суспільно-політичному житті були питання про державний устрій, долю нації, її майбутнє, розвиток науки тощо. З цих проблем проводилися дискусії, на розсуд громадськості виносилися різні точки зору. Вивчаючи і обмірковуючи все це сьогодні, ми бачимо нерозривний зв'язок епох і поколінь, і ще очевиднішою стає та істина, що минуле — це частка нашого теперішнього, його коріння. Так, проголошуючи у 70-х роках ідейний напрям газети «Киевский телеграф», М. Драгоманов відзначив, що редакція прагнутиме зробити її «свідомим органом південно-російських губерній». Однак, наголошував він, ми «не вважаємо правомірним замикатися винятково в місцеве життя, а будемо намагатися не пропустити без обговорення жодного значного явища, що має загальноросійський інтерес»²⁶. Приводом до закриття цього прогресивного видання стало звинувачення його редакційної комісії, куди входили М. Драгоманов, Ф. Волков, М. Лисенко, П. Чубинський та інші діячі, у пропаганді неповаги до царизму, відстоюванні національних інтересів. Служки царського самодержавства трактували патріотичні почуття більшості інтелігенції як націоналістичні, до того ж, їх лякало поширення антимонархічних ідей. Неважко перекоонатися, що ними заборонялися насамперед твори гостро соціального змісту, в яких реалістично зображувалися суспільні процеси пореформеної доби. Звинуваченням проти царської цензури є численні архівні документи Головного управління у справах друку і місцевих цензурних органів, що діяли за вказівками «згори», про заборону видання творів Т. Г. Шевченка, П. Мирного, п'єс М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого тощо²⁷. Діячів національного руху в офіційних документах називали «українофлами» й оголошували «неблагонадійними». Саме так «охрестили» чиновники членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що в 1873 р. відкрився у Києві з ініціативи інтелігенції, зокрема П. П. Чубинського. Останній приїхав на Україну в 1869 р., відбувши адміністративне заслання (з 1863 р.) в Архангельській губернії, куди був висланий за участь у таємному товаристві, яке ставило своєю метою повалення російського самодержавства і створення суспільства на демократичних засадах. В іншому документі читаємо, що П. П. Чубинського було покарано за розповсюдження відозви українською мовою, а також влаштування походу студентів і селян на місце поховання Т. Г. Шевченка²⁸.

Південно-Західний відділ насправді став першою легальною організацією в справах українознавства, розширивши можливості і напівлегальних громад, члени яких активно взялися до роботи.

Інтелігенція, яка згуртувалася навколо відділу (М. П. Драгоманов, О. Ф. Кістяківський, М. В. Лисенко та ін.), розгорнули науково-пошукову роботу, заснували свій орган (вже згадану газету «Киевский телеграф») і друкарню, видавали дешеві книжки й продавали їх у своїй книгарні.

Вони готували ґрунт для створення Академії наук, і немає підстав сумніватися, що за сприятливих умов цієї мети було б, безперечно, досягнуто.

Наполеглива фольклорно-етнографічна діяльність великого колективу професіоналів і аматорів увінчалася семитомною працею «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край», яка вийшла за редакцією П. П. Чубинського. Це важливе джерело для

²⁶ Історія української дожовтневої журналістики. — С. 145.

²⁷ ЦДІА УРСР : Колекція мікрофільмів, 22. — К. 32, арк. 74—75 зв.

²⁸ Див.: ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 812, спр. 166, арк. 18; ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, спр. 352, арк. 54 зв.; спр. 374, арк. 2 зв.

вивчення історії духовної культури і побуту українців досі ще недостатньо використовується дослідниками. Не вдаючись до спеціального аналізу етнографічної спадщини П. Чубинського, відзначимо лише його наукову позицію у питанні про російсько-українсько-польські відносини від часів Люблінської унії (1569 р.) до 1861 р. Вона стисло висловлена у сьомому томі названої праці, де йдеться про поляків — мешканців Правобережної України, які, за даними П. Чубинського, належали переважно до шляхетного стану. Автор однозначно засудив намагання польської шляхти повернути свою колишню політичну владу над цією територією, підкресливши давню історичну єдність російського і українського народів²⁹.

Наукова, просвітительська, культурницька діяльність інтелігенції непокоїла царських чиновників. Їх турбував не лише розвиток національних тенденцій, а й зростання громадсько-політичної і революційної активності у суспільстві під впливом географічного товариства. У зв'язку з цим голова Археографічної комісії М. В. Юзефович повідомляв у Петербург, що «розбійницькі зграї, озброєні і в масках, які з'являються в краї, не що інше як початки народжуваної у спокушених умах гайдамаччини»³⁰. Він пропонував урядові вжити не часткових заходів, а загальних, радикальних, які б могли викоренити причини подібних дій. Юзефович висунув ідею ліквідувати Київський відділ Російського географічного товариства, додавши, що поки Драгоманов і Чубинський будуть тут, «ніякі заходи не припинять руху, який виник з їхньої ініціативи»³¹.

У травні 1876 р. за велінням імператора на особливій нараді обговорювалося питання про українофільську пропаганду. Імператор зажадав докладних відомостей про найбільш активних діячів українського національного руху. І вже у липні з канцелярії міністра внутрішніх справ начальнику Київської губернії повідомлялося «секретно», «циркулярно» про те, що імператор заборонив М. П. Драгоманову і П. П. Чубинському проживати у Петербурзькій і Московській губерніях і в Малоросії, а також не дозволяє Драгоманову виїзд за кордон (на той час учений уже був за межами Російської держави)³². В листопаді 1876 р. Чубинському дозволили оселитися в Петербурзі. У зв'язку з погіршенням стану здоров'я згодом він повернувся на Україну³³.

Надання культурно-національному питанню політичного звучання* є закономірним наслідком соціально-економічного і культурного розвитку України в складі Російської імперії у період раннього капіталізму, коли переважала тенденція пробудження мас до національного життя і створення незалежних держав. Всупереч об'єктивним процесам політики царизму в національному питанні у досліджуваний період ґрунтувалася на окремих шовіністичних засадах, проголошуваних деякими науковцями. Вони включали, по-перше, невизнання факту існування українського народу, по-друге, здійснення принципу державної народності, в основі якої лежить спільність історичного розвитку. Вважалося, що державна народність може складатися з різних народів, які, асимілюючись, стають однією національністю³⁴.

Ці постулати служили науковим обґрунтуванням політики цар-

²⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край.— Т. 7.— С. 215, 230.

³⁰ ЦДІА УРСР : Колекція мікрофільмів 22.— К. 21, арк. 20 зв.

³¹ Там же.

³² ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, спр. 374, арк. 1, 8—8 зв.

³³ Там же, арк. 31—32.

* Ми не торкаємося тут питань розвитку театру, музики, літератури тощо, які є складовою частиною культурно-національного життя.

³⁴ Градовский А. Национальный вопрос в истории и в литературе.— СПб., 1873.— С. 20.

ського уряду, який намагався асимілювати український народ. Проте одна справа, якщо такий процес відбувався на стадії, коли народності ще не сформувалися, наприклад, об'єднання кельтських, саксонських, скандинавських, галльських племен, що утворили англійську націю³⁵, й зовсім інша — стосовно сформованої української народності, яка з розвитком капіталістичних відносин перетворювалася в націю.

Проблема національного і культурного розвитку України як одна з найгостріших у суспільно-політичному житті XIX ст. дістала неоднозначну інтерпретацію науковців. У завзятій полеміці схрещувалися мечі захисників і противників права українського народу на вільний культурний розвиток. Дослідники цього питання вдавалися до надмірної ідеалізації або згущення фарб, а то й просто до замовчування окремих історичних фактів та подій тогочасного життя. Чималої шкоди завдала плутанина у вживанні терміну «націоналізм». Неправильно застосований і пущений в обіг, він починав працювати в суспільно-політичній думці й використовуватися інколи у корисливих, антинаукових цілях. Так, Ю. Охримович у своєму «Короткому нарисі розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.» писав, що націоналізм перших українських письменників, етнографів, філологів і т. ін. не мав політичного забарвлення. І далі розшифровував: любов до української природи, звичаїв, пісень, мови — це складові частини українського націоналізму.

У політичному відношенні Ю. Охримович називає їх добрими російськими патріотами, централістами. Навіть один цей приклад свідчить про довільне оперування термінами «патріотичний», «національний» і «націоналістичний».

Короткий огляд проблеми в історичному аспекті виявляє об'єктивні і суб'єктивні причини її виникнення. Перші полягають у соціально-економічних процесах, що на етапі розвитку капіталістичних відносин приводили до утворення націй і незалежних держав; другі — у заборонних заходах самодержавства, яке таким чином намагалося стримати цей об'єктивний процес. Суперечності, що при цьому виявлялися, зумовлювалися проведенням такої політики, яка позбавляла можливості розв'язувати національне питання на Україні на державному рівні.

Автор не нав'язує своїх поглядів, даючи змогу читачеві самому шукати шляхи до істини.

Одержано 11.07.90.

Рассматриваются причины возникновения и обострения культурно-национального вопроса на Украине, движение интеллигенции за его решение в XIX в.

³⁵ Там же. — С. 22.